

Mórocz Gábor

RÉSZVÉT A LÉTHARCON TÚL

Gozsdu Elek esete Justh Zsigmonddal, Weisz Annával, Maurice Maeterlinck-kel és az I. világháborúval

1.

Történetünk kezdőpontja 1886, középponti alakja pedig egy újságcikkeivel, elbeszéléseivel és két regényével akkoriban szerény irodalmi elismertségre szert tevő Temes vármegyei alügyész. Név szerint Gozdsu Elek, a fiatalnak csak jóindulattal nevezhető, rendszertelenül publikáló, vagyis „műkedvelőnek” számító fehértemplomi író, aki 1886. augusztus 12-én különösen intenzíven viaskodik az öt foglalkoztató világnézeti problémákkal. Egy ifjú, franciaimádó Békés megyei birtokostól és pályakezdő tárcaíró-novellistától, bizonyos Justh Zsigmondtól remél meghallgatást, akihez nem szokványos tartalmú, inkább miniesszének nevezhető magánlevelet ír.

Kíméletlenül őszinte, öngyötrő meditáció születik ezen a napon, olyan szöveg, amely nemcsak a harminchét esztendő szerző, hanem a huszonhárom éves befogadó gondolkodásáról is plasztikus képet ad. Történetünk megértése szempontjából kulcsfontosságú megnyilatkozásról van szó – ezért feltétlenül szükségesnek tartom, hogy csaknem teljes terjedelmében idézzem:

Darwin korában sok a vigasztaló addig, amíg az ember a könyvei között van; mihelyt azonban kilépünk a világba – kétségbeesjt. Mennyi nyomor, mennyi bukás fogja szaporítani az áldozatok sorát, amíg a biológiai elv mint társadalmi alap általános dialra tud jutni! S nekünk a nagy munkában más szerepünk nem lehet, mint megállapítani azt, ami értéktelen. Ez a kényszerű értékmegállapítás fájdalmas, mert gyakran összeütközünk szimpátiánkkal, s mi nem tehetünk egyebet, mint hogy könyörtelenül felboncoljuk embertársainkat, s aztán izgató erővel odakiáltjuk: „értéktelen”!

Van-e munkánkban valami vigasztaló? Azt hiszem, igen; mert a fajta szeretete megígíti fel a hideg analízist. Nem vagyok híve az experimentális elvnek.

Használni kellene valami módon. Ez pedig csak az értékek megkülönböztetése által tehető. Hogy mi ezt a művészet eszközeivel tesszük, az a mi szerencsénk.

Az életképesség elvét keresem minden esetben; az én modernizmusom ebben áll. Hideg, kegyetlen dolog, de hogy mennyire érzem ezt, mutatja a „Tantalus” hangulata, melyet ön olyan szépen konstatált, midőn ezt írta: „Ön is a »religion de la souffrance humaine«¹ iskolájából került ki.”²

¹ *A religion de la souffrance humaine* (az emberi szenvedés vallása) kifejezést Justh feltételezhetően a korszak divatos regényírójától, Bourget-tól kölcsönzi (Paul BOURGET: *Love crime*, L. C. Page and Co, Boston, 1906, 193).

² *Gozsdu Elek levelei Justh Zsigmondhoz*, kiad. Hauber Károly, *Studia Litteraria* 29. (1991), 85.

Ebből a mindössze féloldalas, kevés figyelemre méltatott, ám eszmetörténeti szempontból a reveláció erejével ható vallomásos szövegből egyértelműen kiderül, hogy a széles látókörű Gozdsu a lehető legkülönbözőbb szellemi irányzatok szuggesztíója alatt állt. Világképében végletes ellentétek feszülnek egymásnak, amelyek valósággal széttörrik a racionális gondolkodás kereteit. Pesszimista színezetű antropológiája pozitivista hatást tükröző, biologizáló társadalomszemlélettel kapcsolódik össze, s ehhez az elméleti alaphoz a természettudományos mintát követő hideg analízis módszere is szorosan hozzátartozik. Ám Gozdsu nem elégedett meg ennyivel: a természetes szelekció elvét az emberi világra is kiterjesztő, szociáldarwinista ihletettségű elemzést etikai tanítással egészítette ki, s ez utóbbi középpontjában már a részvét, az emberi szenvedés iránti fogékonyság állt.

A művészet, illetve a művész feladatköre is igen ellentmondásos ebben a kontextusban. Az alkotó mint „elemző” a legkevésbé sem hagyhatja figyelmen kívül a „tudományosság” és a közösségi haszonelvűség követelményeit. Akkor jár el helyesen, ha világosan elkülöníti egymástól a társadalom „értékes” és „értéktelen” elemeit – méghozzá a létharcban nyújtott teljesítményüket alapul véve. A művész nem riadhat vissza a negatív minősítésben részesülők könyörtelen élveboncolásától sem. Ugyanakkor nem lehet *csak* kritikus megfigyelő, ennél – mint érzékeny, empatikus lény – többre hivatott: neki kell megjelenítenie a mindennapi háború vesztese iránti együttérzést is.

Megjegyzem: a fent idézett szöveg szoros olvasata a tágabb kontextus ismerete nélkül torz képet adhat a viszonylag hosszú életű Gozdsu sokszínű világképéről, amely statikusnak a legkevésbé sem nevezhető. Ezért – történetünk linearitásának megbontása árán is – érdemes röviden reflektálnunk egy későbbi időszak meglepő fejleményére.

Az ügyészi pályafutását Fehértemplom után Karánsebesen, Zomboron, illetve Temesváron folytató Gozdsu Elek alkotóként egyre ritkábban ad hírt magáról, ám a kor legjobb színvonalán álló műveltségét folyton gyarapítja. Régi önazonosságához való kötődését és megújulás iránti erőteljes igényét egyaránt jelzi, hogy gondolkodása a 20. század elején néhány alapvető eszmei mozzanat megtartása mellett jelentős mértékben átformálódik. Az író – anélkül, hogy megtagadná ifjúkori mestereit: Büchnert, Darwint és Zolát – kezd eltávolodni a társadalom és a kultúra jelenségeit naturalizáló, pozitivista ihletettségű létértelmezéstől, s nem riad vissza attól, hogy „újra felfedezze” a természettudományos világnézet képviselői által megtagadott transzcendenciát. Azt a realitáson túli, önmagában megálló ideális létrendet, amelyet – jellemző módon – nem a tételes vallás, hanem a művészet alakzatai: a festmények, a szobrok, az épületek, a díszkertek, a zeneművek, illetve az irodalom klasszikus és kortárs remekei közvetítenek a számára. Valláspótló esztétizmusáról egy 1912. június 22-én írott levelében maga vall a lehető legkifejezőbb módon (írásának címzettje most időskori szerelme, az általa kongeniális lényként, illetve befogadói génuszként dicsőített temesvári kereskedőfeleség, Weisz Anna): „Másként vagyok hívő, mint a keresztények, és maga is másként hívő, mint az Izrael utódai. Külön hitünk van nekünk kettőnknek, és ez a hitünk a szent Szépség-imádásban nyer külső kifejezést.”³

³ *Kertünk Istennel határos. Gozdsu Elek és Weisz Anna levelezése, 1906–1915*, szerk. Alexa Károly – Pongrácz P. Mária, Kortárs, Budapest, 2001, 267.

Különös ellentmondás: a magát hatvanadik életévén túl is következetesen „inkarnátus [megtestesült] evolucionistának”⁴ tekintő Gozdsu Elek a művészetvallás elkötelezett hívéül szegődik, mi több: a szecessziós életérzés misztikus vonulatát népszerűsítő esszé- és drámaíró, Maurice Maeterlinck szellemi befolyása alá kerül. E szuggesztív oly erőteljes, hogy Gozdsu még Weisz Annához fűződő szubtilis szerelmébe is bevonná a belga-francia szerző árnyalakját: feltételezése szerint a kedvesével együtt olvasott, s így kettejük közös ismerősévé váló Maeterlinck a „virtuális harmadik” szerepét játssza kapcsolatukban.⁵

De utalhatnánk arra is, hogy a magyar író a nála tizenhárom évvel fiatalabb flamand „mester” hatására már nem zárkózik el a természettudományos világképtől merőben idegennek tűnő ezoterikus tanításoktól sem. Egy 1913-as, szintén Annához írott levélben egyértelmű rokonszenvvel ismerteti a századfordulón széles körben teret hódító mesmerizmus bizarr elképzeléseit: „Maeterlinck megtanulta és megértette az okkult tudományok megállapításait, és arra az eredményre jutott, hogy minden médiumcsalások dacára vannak olyan tények, amelyek bizonyítják, hogy a földi emberek érintkezhetnek az elhalt emberek lelkével. [...] Én persze nagyon keveset foglalkoztam okkult tudománnyal, de mindig éreztem, hogy semmi, ami erő volt, el nem veszhet, és ezt nem úgy érzem, hogy minden erő átalakul, hanem úgy érzem, hogy az eredeti erő mindig megmarad annak, ami volt.”⁶

Mindebből jól látható, hogy az idő előrehaladtával még nehezebben felfejthetővé válik az író világképét meghatározó bonyolult eszmei szövedék.

2.

Történetünk – miután lassan visszatér a linearitás szokványos medrébe – egy 1886. szeptember 21-én keltezett és szintén Justhhoz szóló Gozdsu-levéllal folytatódik. Az ügyész-író most nem önmarcangoló gondolkodóként, hanem szakavatott műbírálóként nyilvánul meg. Így vélekedik a címzett egy frissen elkészült francia tárgyú írásáról (feltételezhetően *A „parisi” négy főtípusáról* című tárcáról vagy annak első változatáról lehet szó): „A »parisi típusokat« elolvastam. Sok szép részlet van benne, s analitikus természeted itt-ott erős energiával nyilatkozik.” Majd a dicséret után kritikai észrevételeit sem hallgatja el: „Az egész igen vázaltszerű – mert minden egyes fejezetből tulajdonképpen egy erős tárcát kellene írnod, s lenne az egészből egy hatalmas könyv – de azért alaposan élveztem.”⁷

Justh láthatóan komolyan veszi Gozdsu intelmeit: a következő években több, kidolgozottabb szövegű tárcát is ír az általa sűrűn látogatott francia fővárosról, amelyeket aztán a Magyar Figyelő, az Ország-Világ és a Magyar Salon című lapokban publikál.

⁴ *Uo.*, 287.

⁵ *Uo.*, 294.

⁶ *Uo.*, 348–349.

⁷ *Gozdsu Elek levelei Justh Zsigmondhoz*, 87.

Majd e kis munkákból álló gyűjteményt 1889-ben könyv alakban is megjelenteti *Páris elemei* címmel. Igaz, a kötet – ha a terjedelmét nézzük – csak erős túlzással nevezhető hatalmasnak; mindössze 112 oldal.

A viszonylag kevésbé ismert műről joggal gondolhatjuk azt, hogy csupán megjelenése időszakában keltett feltűnést, s azután hosszabb időre elfelejtették (újraéledésére 2013-ig kellett várni: a Justh Zsigmond *Válogatott művei – Szerzői kötetek* című kiadvány darabjaként immár a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé vált). Az irodalmi közvélemény magát az 1894-ben, harmincegy éves korában elhunyt szerzőt is mind ritkábban emlegette a századfordulón és az új század első évtizedeiben. Ugyanakkor nem árt emlékeztetni arra, hogy a tárcagyűjtemény kiadása után közel negyedszázaddal, 1912-ben a barátja emlékét többé-kevésbé híven megőrző öreg Gozsdu – igaz, a pontos cím említése nélkül – a *Páris elemeiről* mint meghatározó olvasmányélményéről számol be új szellemi lelki társához, a huszonhárom esztendőes Weisz Annához írott levelei egyikében.⁸

Az ekkoriban már Temesváron élő, főügyésszé kinevezett író szerint Justh műve a valaha rendkívüli civilizációs teljesítményt nyújtó francia nemzet 19. század végi hanyatlásáról szól. Gozsdu Elek úgy látja: ez a folyamat a 20. században megállíthatatlanul folytatódik és a szétesés felé halad előre. A minőségi értelemben megmutakozó dekadencia jelei szerinte a következők: a franciák elveszítik vezető szerepüket a művészetekben, a tudományban; már nem képesek úgy alakítani az európai közgondolkodást és életvitelt, mint azelőtt; anyagi jólétük nem párosul valódi kulturális hatalommal. Az író csak egy jelentéktelennek tűnő félmondatban utal arra, hogy a jelenben egyre inkább a németek veszik át a franciák korábbi hegemon szerepét Európa színterén. (Ennek a megjegyzésnek azonban, mint majd látni fogjuk, komoly súlya lesz Gozsdu 1914-es politikai állásfoglalásának ismeretében.) A minőségi romlásnak mennyiségi vonatkozása is van. Ide tartozik Gozsduknak az a mai szemmel nézve kissé nevetségesnek ható, érdemi bizonyítást nélkülöző feltételezése, hogy az 1910-es években jóval kevesebb zseniális szellem tevékenykedik Franciaországban, mint néhány évtizeddel korábban, amikor szinte zseni-túltermelésről lehetett beszélni Párizs világában. A levélíró a tisztán mennyiségi – vagy ahogy ő fogalmaz: „numerikus”⁹ – összefüggésekről is szót ejt. A francia társadalom egyre fogy: a halálozások száma jelentősen meghaladja a születéseket – s ez a tendencia már nem egyszerűen a gyermekvállalási kedv átmeneti csökkenéséről, hanem hosszabb távú, pusztulással fenyegető demográfiai válságról tanúskodik.

Mindezt Justhra hivatkozva, a közel negyedszázaddal korábban írt szövegek szellemiségét aktualizálva fejti ki Gozsdu. Aktualizálva – és némiképp meghamisítva. Justh tárcáiban ugyanis még utalások szintjén sem jelenik meg a francia–német dichotómia, arról már nem is beszélve, hogy a *Páris elemei* című munka hanyatlástörténeti koncepciója nem mentes az ellentmondásoktól. Gozsduval szemben Justh kevésbé pesszimista: a francia nemzet erodálódását nem tartja teljesen elkerülhetetlennek. Érdemes a következő sorokra figyelni: „E túlfinomított világban, mint Páris fölében, érzik legjobban az, hogy

⁸ *Kertünk Istennel határos*, 284–285.

⁹ *Uo.*, 285.

Páris és Franciaország erre a művészi fokra jutva, mily közel van történeti, politikai szereplésének végéhez. Ha csak az alulról fölfelé törekvő elemek új vért, új izmokat, újabb erőt nem hozva, föl nem frissítik a már nagyon is elfinomult Párist. Ezt mindenkinek kívánnia kell, aki szereti Párist s vele Franciaországot.”¹⁰ Az idézett szövegrészlet második mondatában szereplő „ha csak... nem” megszorítás világossá teszi, hogy Justh maga is távolságtartással szemléli az általa korábban felvázolt, igen hatásos és „tudományos” szempontból is megalapozottnak vélt katasztrófavíziót. Franciaország bukása e pontosítás szerint valószínű, de azért szükségszerűnek mégsem nevezhető; még van esély arra, hogy az egészséges „nép”, a romlatlan „vidék” megváltsa a dekadenciába süllyedő fővárost. S Justh itt már nem analizál: egyértelműen kilép a semleges megfigyelő pozíciójából, és nyíltan hangot ad elfogultságának. Bejelenti igényét – nemcsak saját nevében, hanem mindazokéban, akik szimpatizálnak Franciaországgal – a lehangoló valóság megváltoztatására.

Nem árt még egyszer kiemelni: Gozsdu Elek fent említett, 1912. július 20-án írt levelében egyáltalán nem vesz tudomást erről az egész Justh-szöveg jelentését átstrukturáló, roppant súlyú két-három mondatról.

3.

A Páris elemei – Gozsdu által kissé önkényesen értelmezett – alapproblémája később is élénken foglalkoztatja a hűsbavágó társadalmi és politikai kérdésekről egyébként ritkán nyilatkozó, a „rút” valóság elől egyre inkább a művészet belterjes világába menekülő főúgyész-író. Gozsdu Elek az I. világháború kitérője után néhány héttel, 1914. augusztus 24-én keltezett Anna-levelében már tágabb kontextusban: a németység felemelkedésével szoros összefüggésben tárgyalja a francia dekadencia kérdéskörét. E tárgyú gondolatai közül a legmeghökkenettebbeket idézem:

„A franciák megértek, és itt ezen a földön nincsen már tennivalójuk, és kell és szükségszerű, hogy eltűnjenek a föld színéről. Ők mint emberi faj (szűkebb értelemben) a feladataikat elvégezvén, *kell*, hogy elpusztuljanak – és a helyükbe lép egy náluk sokkal ifjabb emberfaj – a germánok, akik hivatva vannak, hogy az elgyengült franciák kezéből kiragadják azt a bizonyos »fáklyát«, amely majd az európai embernek bevilágítja az utat, amelyen az európai embernek föl, igen föl és mindig följebb haladnia kell. A germán nép *most* már érett erre a magasztos feladatra, és teljesen méltó is. Az intézményei és a testi épsége is bizonyítja ezt. [...] Természeti törvények uralkodnak ezen a titáni harcra, a természet törvénye pedig az, hogy a gyöngébbnek pusztulnia kell – és a franciák ezt érzik, a franciák ezt tudják. [...] Én a magam részéről értem, hogy Franciaországnak el *kell* pusztulnia, és nem is siratom ezt a pusztulást, mert a helyébe lép a magasabb rendű kultúra, a germánok kultúrája, és ez az igazság, ez a természet törvénye, amely uralkodik mindenkinek felett.”¹¹

¹⁰ JUSTH Zsigmond *Válogatott művei. Szerzői kötetek*, szerk. Kiczenko Judit, Ráció, Budapest, 2013, 298.

¹¹ *Kertünk Istennel határos*, 535–537.

E szövegrészletekből világosan kiderül, hogy nemcsak a természettudományos világnézetet és módszertant követő harminchét éves fehértemplomi alügyészre, hanem az esztétizmusnak hódoló hatvanöt esztendőes temesvári főügyészre is igéző hatást gyakorol a szociáldarwinizmus. Ráadásul Gozdu most nem a társadalmon belül, az individuumok közötti kapcsolatokra összpontosítva, hanem szélesebb összefüggésben: egymással szembenálló népek viszonyrendszerében vizsgálja a létharc és a természetes szelekció törvényszerűségeit. Konkrétabban: az új háborút a hanyatló, gyenge francia és a felfelé törő, életerős német nép egyenlőtlen küzdelmének állítja be, s a leghalványabb kétsége sincs afelől, hogy a harc hamarosan II. Vilmos birodalmának győzelmét hozza el.

Kár lenne tagadni: Gozdu állásfoglalása felettébb kínos tanulságokkal is szolgál. Ha a fent idézett néhány mondatot kiragadjuk a szövegekörnyezetből, könnyedén juthatunk arra a következtetésre, hogy az idősödő író – mindenfajta külső kényszer nélkül, a saját meggyőződéséből fakadóan – a német imperializmus apologétájának szerepére vállalkozik. Vagy fogalmazzunk élesebben: nemnémet létére a náciizmus szellemi előkészítőivel árul egy gyékényen.

Ám a teljes szöveg ismeretében a kép jóval differenciáltabbá válik. Gozdu alapvetően azzal a szándékkal írja meg levelét, hogy a németek iránt pozitív értelemben elfogult Anna előtt megvédje a háború kitérője után markáns németellenes nyilatkozatot tevő belga-francia írót, Maurice Maeterlincket. A legkevésbé sem ért egyet a flamand szerző germanofób megnyilvánulásával (mint a szövegből kiderül, a németek győzelmét nemcsak elkerülhetetlennek, de kívánatosnak is tartja), viszont képes arra, hogy empátiakusan viszonyuljon az övétől eltérő véleményhez. Az együttérzés továbbra is érték a számára – igaz, nem annyira a vesztesnek tartott franciák, inkább egy konkrét individuum: a francia kultúrához szorosán kötődő, így annak veszélyeztetettségét fokozott intenzitással megélt Maeterlinck iránt. Annának pedig szemrehányást tesz amiatt, hogy képtelen differenciáltabban megítélni a másik oldalon álló művész kétségtelenül túlzó – ám szubjektíve nagyon is érthető – állásfoglalását.¹²

S itt nem egyszeri kisiklásról vagy jelentéktelen félreértésről van szó. Gozdu keserűen szembesül azzal, hogy Annánál a kifinomult műélvezetre való hajlam nem kapcsolódik össze a szenvedő ember iránti együttérzés képességével. Holott a levélíró szerint az esztétikai síkon értelmezett szenzibilitás nem függetleníthető az etikai értelemben vett érzékenységtől; az előbbi megléte úgyszólván garanciát jelent arra, hogy az utóbbi is maradéktalanul érvényesülni fog. Ebből pedig az következik, hogy Anna feltételezett befogadói tehetségének komoly korlátai vannak; hogy a fiatal nő nem is az a kongeniális lény, akinek az öregedő férfi valaha elképzelte.

Súlyosan kiábrándító, a kapcsolat közeli végét előlegező felismerés ez a szellemi társát azelőtt kritikátlanul eszményítő főügyész-író számára.

*

¹² *Uo.*, 537.

Gozsdu Elek fent idézett, joggal elmarasztalható megállapításait tovább árnyalja egy másik szövegrész, amelyből világosan kiderül, hogy szerzőnk nem tud azonosulni a biologizáló fajelméletek legbefolyásosabb dogmájával: nem hiszi, hogy a vérségi kötelék határozná meg az egyén helyét egy adott népi, nemzeti közösségben.¹³ Tegyük hozzá: Gozsdu – amikor az író számára a szabad nyelv- és kultúraválasztás elismerését követeli – lényegében azt is kinyilvánítja, hogy a közösségi hovatartozás az individuum külső korlátozásoktól mentes, szuverén döntésén alapul. Figyelemre méltó, hogy a félig flamand származású, de francia identitású Maeterlinck mellett Heine példájára hivatkozik: őt – az antiszemita véleményével nyíltan szembehelyezkedve – nem a zsidó, hanem a német irodalom reprezentánsának tartja.¹⁴

Az idős Gozsdu Elek tehát – a faji kollektivizmus képviselőivel szöges ellentétben – igenis méltányolja a konkrét személyiség szempontjait, s évtizedekkel korábbi énjéhez hasonlóan fogékonyan mutatkozik a részvétetika tanításaira is. Szociáldarwinista eszmei orientációjának igyekszik határokat szabni – jellemzően akkor, amikor az alkotói és befogadói szinten egyaránt jelenlévő érzékenység, illetve az esztétikai értelemben vett megértés etikai vonatkozásaival szembesíti leveleinek címzettjét és önmagát.

Károly trónörökös Trakl főtűzérrel beszél, Olyka, 1916. február 4.

¹³ *Uo.*, 536.

¹⁴ *Uo.*

Trakl György főtüzér és Schulz Sándor tüzér sírja nyírfakereszttel, Olyka, 1916. február

Ágyúvontatás, Holló, 1917. március